

Studies on Understanding Hadith

P-ISSN: 2588-3895

E-ISSN: 2588-4417

DOI: 10.30479/mfh.2025.20698.2395

Semantic Analysis and an Investigation of the Source of the Term “Sirr al-Mustawda” in the Salutation of Lady Fatimah (PBUH)

Mohsen Zarepour

Abstract

In recent times, the phrase “Allahumma salli ‘ala Fatimah wa abiha wa ba’liha wa baniha wa al-sirri al-mustawda‘ fiha bi ‘adadi ma ahata bihi ‘ilmuka” (O Allah, send blessings upon Fatimah, her father, her husband, her children, and the hidden secret entrusted within her, which is only in Your knowledge), known as the “Special Salutation of Lady Fatima (PBUH)”, has gained significant popularity among both the general public and scholars. Unraveling the meaning of the “hidden secret entrusted within the blessed existence of Lady Zahra (PBUH)” has become a topic of considerable discussion and debate, with some considering it inherently unexplainable due to its secretive nature. In contrast, others—some with certainty and some based on conjecture—have collectively offered approximately twenty interpretations of this secret. These interpretations include associations with Imam Mahdi, Hazrat Mohsin, Hasanayn (Hasan and Husayn), the eleven Imams, Lady Zaynab, Lady Fatimah’s hidden grave, the entrusted relics of prophethood, and the Mushaf (Book) of Fatimah. After conducting a relatively comprehensive search in the hadith, theological, exegetical, mystical, ethical, and philosophical sources and reviewing all statements and writings related to this salutation, the author has not found a credible source for the phrase “and the hidden secret entrusted within her.” Thus, the author believes that confidence in the authenticity of this salutation, particularly with the inclusion of this phrase, is problematic. It is highly likely that this version of the salutation, especially the segment “and the hidden secret entrusted within her,” was composed by certain Shia scholars in recent centuries or decades. Therefore, making definitive or speculative assertions regarding the identification of this hidden secret is deemed inappropriate.

Keywords

Fatimah Zahra, Special Salutation, Sirr al-Mustawda, Mushaf Fatimah, Imam Mahdi.

Article Type: Promotional

1. Assistant Professor, Department of Philosophy and Theology, Farabi College, University of Tehran, Qom, Iran. Email: zarepoumohsen@ut.ac.ir

Received on: 05/08/2024

Accepted on: 08/10/2024

Copyright © 2025, Zarepour

Publisher: Imam Khomeini International University.

معناشناسی و مآخذیابی سر مستودع در صلوات فاطمی (س)

محسن زارع پور^۱

چکیده

امروزه عبارت «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَآلِهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا بِعَدَدِ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ» با عنوان «صلوات خاصه حضرت زهرا (س)» در میان عوام و خواص شهرتی قابل توجه پیدا کرده و رمزگشایی از «سر مستودع در وجود مبارک حضرت زهرا (س)» محور بحث و گفتگوهای فراوانی قرار گرفته است. برخی به مقتضای سر بودن، اساساً آن را قابل تفسیر نمی‌دانند؛ در مقابل برخی با قطعیت و برخی در حد حدس و گمان، در مجموع حدود بیست تفسیر از این سر ارائه کرده‌اند. تفسیر به امام زمان، حضرت محسن، حسنین، امامان یازده‌گانه، حضرت زینب، قبر مخفی حضرت زهرا، ودایع نبوت و مصحف فاطمه نمونه‌هایی از این تفاسیر است. نگارنده با جستجوی نسبتاً کامل در مصادر حدیثی، کلامی، تفسیری، عرفانی، اخلاقی و فلسفی و بررسی تمامی گفته‌ها و نوشته‌ها پیرامون این صلوات، مصدري معتبر برای ترکیب «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» نیافته و معتقد است اطمینان به صدور این صلوات با احتمال بر این ترکیب مشکل است و به احتمال بسیار زیاد این صلوات به شکل کنونی و خصوصاً فقره «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا»، از انشانات برخی علمای امامیه در سده یا دهه‌های اخیر باشد و از این رو اظهار نظر قطعی یا ظنی در مصداقیابی سر مستودع امری نابه‌جاست.

کلیدواژه‌ها

فاطمه زهرا، صلوات خاصه حضرت فاطمه، سر مستودع، مصحف فاطمه، امام زمان.

نوع مقاله: ترویجی

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام، دانشکدان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. zarepourmohsen@ut.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۷

ناشر: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۱. بیان مسأله

هیچ شک و شبهه‌ای در فضائل و مقامات بی‌نظیر سرور زنان دو جهان، حضرت زهرا (س) و نیز فضیلت صلوات و درود بر این وجود قدسی نیست؛ چراکه رسول خدا (ص) فرمود: «ای فاطمه! هرکس بر تو درود و صلوات بفرستد، خداوند متعال او را می‌بخشد و هر کجای بهشت که باشم او را به من ملحق می‌کند» (اربلی، ۱۳۸۱ ش، ۱: ۴۷۲). ضمناً شک و شبهه‌ای در این که اهل بیت و حضرت زهرا (ع) حاملان برخی اسرار الهی هستند نیز وجود ندارد، همچنان‌که در احادیث، از اهل بیت (ع) با عناوینی همچون «مَوْضِعُ سِرِّ اللَّهِ» (صفار، ۱۴۰۴ ق، ۱: ۵۷) و «حَفَظَةُ سِرِّ اللَّهِ» (صدوق، ۱۴۱۳ ق، ۲: ۶۱۰) یاد شده است، لکن از جمله عباراتی که امروزه حواشی و تفاسیر مختلفی پیدا کرده و محور برخی سخنرانی‌های ایام فاطمیه، خصوصاً در میان خطیبان عرب‌زبان قرار گرفته، دو عبارت ذیل است:

اول: عبارتی در مقام صلوات بر حضرت زهرا (س): «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَآبِهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا بَعْدَ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ»؛ (بارخدا یا! درود و سلام بفرست بر وجود گرامی حضرت فاطمه و بر پدر گران‌قدر او و همسر ارجمند او و دو فرزندش و بر راز به‌امانت سپرده شده در وجود نازنین او، به شمار آنچه علم و دانش بی‌کران تو آن را فراگرفته است).

دوم: عبارتی در مقام توسل به آن حضرت: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَآبِهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا أَنْ تَفْعَلَ بِي مَا أَنْتَ أَهْلُهُ وَلَا تَفْعَلَ بِي مَا أَنَا أَهْلُهُ». به جهت سهولت گفتگو در این موضوع، از این پس در این پژوهش از عبارت اول با عنوان «صلوات فاطمی (س)» و از عبارت دوم با نام «توسل فاطمی (س)» یاد می‌شود. آنچه در هر دو عبارت مشترک است و موضوع پژوهش کنونی را به خود اختصاص داده، مقطع «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» است که در مواجهه اول با هر دو عبارت، ذهن خواننده را به خود مشغول می‌کند که به راستی سرّ پنهان و به ودیعت نهاده شده در وجود حضرت زهرا (س) چیست و چرا پس از ۱۴۰۰ سال هنوز از این سرّ رمزگشایی نشده است؟!

آنچه این پژوهش عهده‌دار آن است بررسی سندی و محتوایی این دو عبارت با تمرکز بر مقطع «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» است. به راستی آیا این چنین عبارتی به عنوان توسل یا صلوات مأثور است یا نه؟ و در فرض صدور آن از پیشوایان معصوم (ع)، آیا سرّ مستودع در وجود حضرت فاطمه (س) اساساً قابل رمزگشایی است یا نه و در فرض

امکان رمزگشایی، این رمز پنهان چه می‌تواند باشد و چه تفسیرهایی از آن تاکنون ارائه شده است؟

این صلوات و توسل فاطمی (س) در عصر حاضر رواج فراوانی در میان اهل علم و عموم متدینان داشته و کم نیستند کسانی که همواره به دنبال رمزگشایی از این سر مستودع هستند و به همین جهت همه ساله پاسخ به این ابهام حجمی قابل توجه از سخنرانی‌های ایام فاطمیه^۱ - خصوصاً در کشور عراق - و نیز تعدادی از سؤالات از محضر علما و استفتائات دفاتر مراجع تقلید را به خود اختصاص می‌دهد (رک: تبریزی، ۱۳۸۶ ش، ۱۰: ۳۸۴؛ علوی‌گرگانی، ۱۳۹۱ ش، ۲: ۴۲۴؛ روحانی، فضائل و مصائب حضرت زهرا (س)، ۱۳۹۰ ش، ۵۵، ۵۷؛ معرفت، ۱۳۸۴ ش، ۱۴۷).

همچنین این عبارت به عنوان یک ختم مجرب با رفع حوائج مردم گره خورده و به مرور زمان کاربردهای متعددی نیز پیدا کرده است. برخی هم این عبارت را عبارتی اسرارآمیز تلقی کرده و استفاده‌های معرفتی متنوعی از آن کرده‌اند و برخی دیگر آن را مشتمل بر دریایی از سخن و معارف می‌دانند (صفار، ۱۴۴۲ م). به عنوان نمونه یکی از علمای معاصر شناخت سر مستودع در وجود فاطمه (س) را امری مهم دانسته و عروج پیامبر اکرم (ص) به آسمان و دیدن شجره طوبی و تناول میوه‌های بهشتی را همه مقدمه تحقق این سر در وجود فاطمه (س) می‌داند (وحیدخراسانی، ۱۴۲۵ ق، ۲۰؛ کورانی، ۱۴۲۳ ق، ۳۱۲).

با وجود رواج عبارت «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبْنَيْهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» در بین عوام و خواص و ابهام عمومی در فهم سر مستودع، تلاش‌های مکتوب جدی برای رمزگشایی از سر مستودع در صلوات فاطمی (س) و نیز مأخذیابی آن صورت نگرفته و تنها آثار قابل توجه در این زمینه عبارتند از موارد ذیل:

۱- محمد فاضل مسعودی در کتاب «الأسرار الفاطمية» صفحاتی از کتاب خویش را به عنوان «حقیقة السرّ المستودع فی فاطمة (س)» اختصاص داده است (مسعودی، بی‌تا، ۳۹-۶۳). وی همین مطالب را به ضمیمه شرح خطبه فدکیه در کتابی جداگانه نیز با عنوان «رسالة فی السرّ وحقیقة السرّ المستودع فی فاطمة الزهرا (س)» به نگارش درآورده است.

۲- نوشتاری با عنوان «مراد از «السِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» چیست؟»، نوشته خانم علیّه رضاداد هم در برخی سایت‌ها درج شده است (سعادت میرقدیم‌لاهیجی، ۱۳۹۳ ش).

۱. بیش از بیست کلیپ در توضیح مراد از «سر مستودع» در سایت یوتیوب موجود است.

در این دو اثر صرفاً به نقل برخی آراء در تفسیر ترکیب «السِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» و نیز اشاره‌ای به سند و صدور آن اکتفا شده است ولی با توجه به رسوخ فراوان این ترکیب در اذهان و نیز کاربرد قابل توجه آن در بیان و بنان اندیشمندان، مأخذشناسی دقیق و نقد محتوایی این تفاسیر جای پژوهشی جدی دارد. پژوهش کنونی با جستجوی دقیق در تمامی منابع روایی شیعی و سنی، کتب فقهی، کلامی، تفسیری، اخلاقی، عرفانی، فلسفی و نیز آثار اندیشمندان بزرگ شیعه همچون شیخ طوسی، شیخ مفید، شیخ صدوق، شیخ بهایی، سید بن طاووس و ...، شاید توانسته باشد جامع‌ترین پژوهش در این موضوع را رقم بزند.

۲. کاریست سر مستودع در بیان و بنان اندیشمندان

صلوات بر حضرت زهرا (س) یا توسل به ایشان آنچنان با ترکیب «السِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» عجین شده که هر کس صلوات یا توسل به حضرت را بدون عبارت «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» ذکر کند، با تعجب و سؤال شنوندگان مواجه خواهد شد. از این روی یکی از سؤالات مطرح شده در مراکز پاسخ‌گویی به سؤالات دینی این است که چرا بعضی از علماء عبارت «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» را در صلوات حضرت زهرا (س) نمی‌خوانند؟ (مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی، ۱۳۹۸ش).

بیان کاربردهای این صلوات و توسل با تأکید بر مقطع «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا»، از یک‌سورویکرد اندیشمندان نسبت به این عبارت را روشن کرده و از سوی دیگر از اهمیت پژوهش کنونی پرده برمی‌دارد؛ زیرا مشخص می‌کند که این فقره به مرور زمان و بر اثر تکرار تا به کجا نفوذ کرده و چه برداشت‌ها و نتایجی را در حوزه معارف دینی به دنبال داشته است.

۲-۱. محوریت فاطمه زهرا (س) در خمسه طیبه

برخی اهل منبر معتقدند تقدّم حضرت زهرا (س) در صلوات فاطمی «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَيِّهَا وَبَعْلَهَا وَبَنِيهَا وَ...» حکایت از نقش محوری ایشان در میان خمسه طیبه (ع) دارد.

آیت‌الله کورانی هم در کلیپ منتشر شده از ایشان، تقدّم حضرت زهرا (س) را تأکیدی بر لزوم تمسّک بر ولایت ایشان دانسته است (کورانی عاملی، بی‌تا). برخی خطیبان پا را فراتر نهاده و معتقدند از آن‌جا که اسم ایشان ابتدا و به صورت

اسم ظاهر آمده و سایر خمسة طّیبه به صورت نکره ذکر شده‌اند که با اضافه به ضمیر «ها» که به حضرت زهرا (س) برمی‌گردد، معرفه شده‌اند، رسول اکرم (ص) (اینها) و امیرالمؤمنین (ع) (بعلها) و حسنین (ع) (بنیها) هم به واسطه حضرت زهرا (س) شناخته می‌شوند و معرفت ایشان بدون معرفت حضرت زهرا (س) ممکن نیست (بی‌نا، ۲۰۱۹م).

۲-۲. دعایی برای توسّل و رفع گرفتاری

بیشترین کاربرد صلوات و توسّل فاطمی (س) در بیان و بنان علما، ختمی مجرّب (غالباً با عدد ۵۳۰ مرتبه) برای قضای هرگونه حاجتی است (روحانی، فضائل و مصائب حضرت زهرا (س)، ۱۳۹۰ش، ۵۶؛ همو، راه سعادت، ۱۳۹۰ش، ۱۱۲؛ همو، ۱۴۳۳ق، ۴۵؛ همو، ۱۴۳۱ق، ۲: ۱۹۵؛ همچنین رک: مجتهدی، ۱۴۳۲ق، ۳۳۲؛ ابومعاش، بی‌تا، ۵: ۲۹؛ قیومی، ۱۳۷۳ش، ۳۰۴؛ مظاهری، ۱۳۸۹ش، ۱۶۳؛ فتاحی، ۱۳۸۵ش، ۲۷۶؛ رحمانی‌همدانی، بی‌تا، ۲۵۲؛ بحرانی، ۱۳۸۳ش، ۱۱: ۱۱۴۶؛ جدیع، ۱۴۳۵ق، ۷؛ زاهدی، ۱۳۹۰ش، ۶۲؛ مظاهری، ۱۳۹۳ش). برخی خطبا نیز از آن به عنوان کلیدی آسمانی برای اجابت دعا تعبیر می‌کنند (سعداوی، ۲۰۲۲م).

۲-۳. دعایی برای قنوت

مرحوم آیت‌الله مرعشی نجفی در حاشیه بر عروه (طباطبایی، ۱۳۸۸ش، ۷: ۴۳۹) و مرحوم آیت‌الله شریفی اشکوری در کتاب فقهی خویش (۱۳۸۸ش، ۱: ۵۸۲)، توسّل فاطمی (س) «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَيِّهَا...» را به عنوان دعایی برای قرائت در قنوت ذکر کرده و آن را مورد تأکید ارباب کتب سنن و آداب دانسته‌اند.

جالب این است که برخی اهل منبر به صرف همین توصیه مرحوم مرعشی، در سخنرانی خود با عنوان «دِرَاسَةُ تَحْلِيلِيَّةٌ فِي السَّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِي الزَّهْرَاءِ (س)» مدّعی شده‌اند که تعداد زیادی از قدما و معاصرین از علما با وجود دعا‌های زیادی که در مکتب شیعه امامیه وجود دارد، بر این دعا (صلوات فاطمی) در قنوت تمام نمازهای واجب و مستحبشان مداومت دارند! (مدرّس، ۲۰۲۴م).

۲-۴. فقره‌ای از دعا‌های نماز میّت

توسّل فاطمی با فقره «السَّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» در آثار برخی نویسندگان معاصر به عنوان فقره‌ای از فقرات نماز میّت رسوخ کرده است (ارگانی حائری، ۱۳۹۰ش، ۱۱۶).

۲-۵. مظهر اسم «باطن» الهی

سید کمال حیدری در کلیپی منتشر شده از خویش می‌گوید: «طبق مبنای فلاسفه و عرفا، امکان ندارد اسمی از اسمای الهی در عالم وجود بدون مظهر باشد و هرچه در روایات گشتم چیزی که مظهر اسم «الباطن» به صورت مطلق و نه نسبی باشد، نیافتم و آن «السِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» درباره حضرت زهرا (س) است؛ زیرا این سرّ تا روز قیامت پنهان باقی خواهد ماند» (حیدری، ۲۰۲۲م).

۲-۶. تناسب حاجت با دعا

برخی خطیبان، سطح این دعا را آنچنان عالی می‌دانند که مخاطب خود را پس از قرائت این صلوات و توسّل، از طرح حاجات کوچک پرهیز داده و وی را به درخواست حاجات بزرگی همچون عاقبت بخیری و رضای پروردگار تشویق می‌کنند (شفیعی، ۱۳۹۲ش).

۳. مأخذشناسی سرّ مستودع

نتیجه تتبع رایانه‌ای نگارنده در تراث حدیثی، کلامی، تفسیری، فقهی، عرفانی، فلسفی، اخلاقی، تاریخی و نیز نگاشته‌های اندیشمندان متقدّم و متأخّر این است که تعبیر «السِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» درباره حضرت زهرا (س) در مضمون صلوات یا توسّل به حضرت وجود ندارد؛ البته صلوات بر پدر و شوهر بزرگوار و نیز فرزندان مکرم ایشان در مصادر حدیثی ثبت شده است مانند این که وقتی در کلام منسوب به امام رضا (ع) سخن از حضرت زهرا (س) به میان می‌آید، حضرت در درود بر ایشان می‌فرماید: «صَلَّوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهَا وَ عَلَى آبَيْهَا وَ بَعْلِهَا وَ بَنِيهَا» (علی بن موسی الرضا (ع)، ۱۴۰۶ق، ۱۸۹).

ذکر جمله «عَدَدَ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ» نیز پس از این صلوات غیر مأثور ولی بلامانع است؛ زیرا این تعبیر برای بیان کثرت، در دعاها و مأثور از اهل بیت (ع) مرسوم است، مانند این که در مهج الدعوات آمده است: «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ عَدَدَ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ» (ابن طاووس، مهج الدعوات و منهج العبادات، ۱۴۱۱ق، ۱۳۲؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ۱: ۸۷).

بنابراین عبارت «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَ بَعْلِهَا وَ بَنِيهَا وَ السِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا بِعَدَدِ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ» صلواتی مأثور نیست. در عوض در منابع روایی عبارات متعدّدی برای صلوات و درود بر حضرت زهرا (س) موجود است (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ۲۳۱، مفید، ۱۴۱۳ق، ۳۳۱؛ کفعمی، ۱۴۱۸ق، ۲۹۶؛ مجلسی، ۱۴۲۳ق، ۲۸۲) که رایج‌ترین آن که امروزه گاه «صلوات خاصّه حضرت زهرا (س)» نامیده می‌شود، صلواتی است که

از امام حسن عسکری (ع) نقل شده و متن آن چنین است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى الصَّدِّيقَةِ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ الرِّكْبَةِ حَبِيبَةِ نَبِيِّكَ وَأُمِّ أَحِبَّائِكَ وَأَصْفِيَاكِ الَّتِي انْتَجَبْتَهَا وَفَضَّلْتَهَا وَاخْتَرْتَهَا عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ اللَّهُمَّ كُنِ الطَّالِبَ لَهَا مِمَّنْ ظَلَمَهَا وَاسْتَخَفَّ بِحَقِّهَا اللَّهُمَّ وَكُنِ الثَّائِرَ لَهَا اللَّهُمَّ بِدَمِ أَوْلَادِهَا اللَّهُمَّ وَكَمَا جَعَلْتَهَا أُمَّ أُنْمَةِ الْهُدَى وَحَلِيلَةَ صَاحِبِ اللِّوَاءِ الْكَرِيمَةِ عِنْدَ الْمَلِكِ الْأَعْلَى فَصَلِّ عَلَيْهَا وَعَلَى أُمِّهَا خَدِيجَةَ الْكُبْرَى صَلَاةً تُكْرَمُ بِهَا وَجْهَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَتَقْرَأُ بِهَا أَعْيُنُ ذُرِّيَّتِهَا وَأَبْلَغُهُمْ عَنِّي فِي هَذِهِ السَّاعَةِ أَفْضَلَ التَّحِيَّةِ وَالسَّلَامِ» (طوسی، ۱۴۱۱ق، ۱: ۴۰۱؛ ابن طاووس، ۱۳۳۰ق، ۴۸۶؛ کفعمی، ۱۴۱۸ق، ۳۰۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۹۱: ۷۴؛ همو، ۱۴۲۳ق، ۳۱۰).

حال که وضعیت سند این صلوات مشخص شد، بهتر است مروری داشته باشیم بر رویکردهای مختلف نسبت به این ترکیب: در ابتدا باید گفت که غالب کتب و نوشته‌جات حاوی ترکیب «السُّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» فاقد ارجاعی از کتب حدیثی برای این عبارت هستند و در صورت ارجاع هم عادتاً به دو کتاب متأخر «صحیفه الزهرا (س)» نوشته جواد قیومی اصفهانی (قیومی، ۱۳۷۳ش، ۳۰۴) و کتاب «الصحیفه المهدیة» نگاشته سیدمرتضی مجتهدی سیستانی (مجتهدی، ۱۴۳۲ق، ۲۷۶) ارجاع می‌دهند و جالب این‌که خود این دو کتاب متأخر، نه از منابع حدیثی هستند و نه حاوی ارجاعی به منابع حدیثی!

یکی دیگر از منابع پرتکرار برای این عبارت، کتاب «فاطمه الزهراء (س) بهجة قلب المصطفی» نوشته احمد رحمانی همدانی است. (به عنوان نمونه رک: هاشمی، بی‌تا، ۴۵۱) وی در ذیل عنوان «دعاء التوسل بها» می‌نویسد: «سَمِعْتُ شَيْخِي وَمُعْتَمِدِي آيَةَ اللَّهِ الْمَرْحُومَ مَلَا عَلِيٍّ الْمَعْصُومِيَّ يَقُولُ فِي التَّوَسُّلِ بِالزَّهْرَاءِ (عَلَيْهَا السَّلَامُ): تَقُولُ خَمْسَمِائَةٍ وَثَلَاثِينَ مَرَّةً: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا بَعْدَ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ. وَأَيْضًا عَنْهُ رَحِمَهُ اللَّهُ: إِلَهِي بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسُّرُّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا. تُقْضَى حَاجَتُكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى» (رحمانی، بی‌تا، ۲۵۲).

لکن همان‌گونه که پیداست این کتاب هم عبارت محل بحث را از مرحوم معصومی همدانی نقل کرده و فاقد ارجاع به متون حدیثی است.

آیت‌الله گرامی هم در شرح حدیث «لَوْلَا فَاطِمَةُ لَمَا خَلَقْتُكُمْ» عبارت محل بحث را بدون ذکر مصدري برای آن، دعایی منقول دانسته است (۱۳۸۵ش، ۹۸).

آیت‌الله وحید خراسانی هم در یک‌جا عبارت محل بحث را بدون ذکر ارجاعی برای آن به صورت مضمَر به امام معصوم (ع) نسبت داده (۱۴۲۵ق، ۲۰) و در جایی دیگر

آن را تعلیم پیامبر و اهل بیت (ع) می‌داند (کوران‌عاملی، ۱۴۲۳ق، ۲۶۱) و در موضعی سوم از سخنان آن را به امام صادق (ع) نسبت می‌دهد (همان، ۳۱۲).

صاحب کتاب «المجالس المرضیة فی الأيام الفاطمیة» هم از عبارت محل بحث با عنوان دعای مأثور از امام صادق (ع) تعبیر کرده است (تاج‌الدین، ۱۴۳۱ق، ۶۵) وی در پاورقی کتاب خود، به ارجاع به کتاب صحیفه الزهراء (ع) نوشته قیومی، آن هم بدون ذکر شماره صفحه (!) اکتفا کرده است و جالب این‌که انتساب این صلوات به امام صادق (ع) را از خود افزوده است و گر نه در کتاب صحیفه الزهرا (س) قیومی چنین انتسابی وجود ندارد و قیومی در کتاب خود این صلوات را صرفاً به عنوان یک ختم ۵۳۰ تایی برای توسل به حضرت زهرا (س) بدون انتساب به هیچ امامی و بدون ارجاع به هیچ منبعی ذکر کرده است.

برخی از خطبای عرب‌زبان نیز بدون ذکر هیچ منبعی معتقدند توسل فاطمی در دعای استخاره (طلب خیر) از امام صادق (ع) وارد شده است (شوقی، ۲۰۱۸م). برخی دیگر از خطیبان نیز مدعی هستند که توسل فاطمی در روایتی از امام صادق (ع) دستور داده شده است. ایشان معتقدند شخصی بر امام صادق (ع) وارد شد و عرض کرد: یا بن رسول‌الله حاجتی دارم برای برآورده شدن آن چه کنم؟ حضرت فرمودند: هر روز هنگام غروب آفتاب خدا را این چنین قسم بده: «إِلَهِی بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَبِیْهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِیْهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِیْهَا إِلَّا قَضِیْتُ حَاجَتِی». آن شخص بعد از سه روز خدمت حضرت برگشت و خبر از برآورده شدن حاجتش داد. امام صادق (ع) شروع به گریستن کردند و فرمودند: «وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لِّئَوْتَعْلَمُونَ عَظِیْمٌ» (این قسم در درگاه خداوند بسیار عظیم و بلند مرتبه است اگر بدانید) (صبیح‌اوی، ۲۰۲۰م). ایشان این روایت را به کتاب شریف بحار الأنوار، ج ۳۱ صفحه ۳۰۷ ارجاع می‌دهند (عتابی، ۲۰۱۸م). حال آن‌که این روایت توسط نگارنده نه در این آدرس و نه در سایر مجلدات بحار و نه در سایر کتب روایی شیعی یافت نشد!

خلاصه این‌که، این عبارت برای برخی آن‌چنان مسلم پنداشته شده که نه تنها برای آن به دنبال مستندی نیستند، بلکه به بحث مفصل درباره معنانشناسی سرّ مستودع پرداخته‌اند و کار به جایی رسیده که نوبت به بحث از مرجع ضمیر در ترکیب «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِیْهَا» نیز رسیده است (علوی‌گرگانی، ۱۳۹۱ش، ۲: ۴۲۴).

در رویکردی دیگر، مجتهدی‌سیستانی در صحیفه مهدیه، این صلوات را با درصد بالایی از احتمال، دریافت شیخ انصاری از ناحیه مقدّسه (ع) دانسته، می‌نویسد: «مِنْ الْأَدْعِیَةِ الْمُجَرَّبَةِ لِأَخْذِ الْحَوَاجِّ، الصَّلَاةُ عَلَى سَيِّدَةِ النَّسَاءِ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ، وَهِيَ أَنْ يَقُولَ

خَمْسَ مِئَةٍ وَثَلَاثِينَ مَرَّةً: (اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا بِعَدَدِ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ) لَمْ تُذَكَّرْ هَذِهِ الصَّلَاةُ فِي الْكُتُبِ الْقَدِيمَةِ، وَقَدْ اشتهرت مِنْ عَصْرِ الشَّيْخِ الْأَعْظَمِ الْأَنْصَارِيِّ فِي الْأَلْسِنَةِ، وَتَقَلَّنَا فِي هَذَا الْكِتَابِ لِأَمْرَيْنِ: ۱. هَذِهِ الصَّلَاةُ وَإِنْ لَمْ تُوجَدْ فِي الْكُتُبِ الْقَدِيمَةِ وَتَقَلَّنَا الشَّيْخُ الْأَعْظَمُ الْأَنْصَارِيُّ، وَلَكِنَّهُ لَوْ جُودَ اِزْتِبَاطُ الشَّيْخِ مَعَ مَوْلَانَا الْإِمَامِ الْمُنتَظَرِ يُحْتَمَلُ قَوِيًّا صُدُورُهَا عَنِ الْإِمَامِ أَوْ أَحَدِ أَفْدَاءِهِ وَإِنْ لَمْ يُصَرِّحْ بِهِ الشَّيْخُ. ۲. الْمَقْصُودُ مِنَ السِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا هُوَ الْإِمَامُ الْحُجَّةُ أَوْ أَحَدُ أَفْدَاءِهِ» (مجتهدی، ۱۴۳۲ق، ۲۷۶).

بر اهل تحقیق پوشیده نیست که مدّعی مطرح شده در متن فوق، صرف یک ادّعا و احتمال است و این احتمال نه تنها از قوّتی برخوردار نیست، بلکه از هیچ درجه‌ای از اعتبار نیز برخوردار نیست.

ممکن است کسی بگوید منظور مؤلف صدور اصل صلوات بدون فقره «و السّر المستودع فیها» است و به همین خاطر نویسنده این فقره را در متن کتاب خویش، داخل علامت [] قرار داده است.

پاسخ این احتمال این است که اگر مراد اصل صلوات باشد، چنانچه خواهد آمد، اصل صلوات در منابع روایی بدون فقره محلّ شبهه، موجود است و اختصاصی به پس از زمان شیخ انصاری ندارد؛ مگر این که منظور مؤلف ختم این صلوات به عدد ۵۳۰ دفعه باشد که دریافت این ختم از امام زمان (ع) هم ادّعایی دیگر است بدون دلیل و پشتوانه.

شاهد بر این پاسخ نیز این است که مؤلف صحیفه مهدیه بدون تردید در صدور فقره «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» یا تشکیک در آن، مراد از سرّ مستودع را امام زمان (ع) دانسته است. در رویکردی سوم، مرحوم مرعشی نجفی در «تعلیق بر عروه» معتقد است این صلوات (با اشتمال بر فقره «وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا») از دعاها یی است که صاحبان کتب آداب و مستحبات بر قرائت آن در قنوت تأکید دارند. وی در ادامه معتقد است که این دعا مورد مداومت حضرت زهرا (علیها السلام) در قنوت نمازهایشان بوده و ملائکه نیز در قنوت همین گونه دعا می کنند. در ضمن وی یک طریق نیز به شرح ذیل برای این صلوات نقل می کند: «شهاب الدین مرعشی نجفی از پدرش از سیدمرتضی رضوی کشمیری با اسنادش از سیدرضی الدین بن طاووس با طرق خودش از حضرت زهرا (س)». عبارت مرحوم مرعشی چنین است: «وَمِنْ الْأَدْعِيَةِ الَّتِي أَكَّدَ أَزْبَابُ كُتُبِ السُّنَنِ بِقِرَاءَتِهَا فِي الْقُنُوتِ: مَا أُرْوَاهُ عَنْ وَالِدِي الْعَلَمَةِ وَغَيْرِهِ، عَنِ الْعَلَمَةِ جَمَالِ السَّالِكِينَ الْحَاجِّ

السَّيِّدُ مُرْتَضَى الرَّضَوِيِّ الْكَشْمِيرِيِّ، بِطَرَقِهِ إِلَى قُدْوَةِ النَّاسِكِينَ مَوْلَانَا السَّيِّدِ رَضِيِّ الدِّينِ بْنِ طَاوُوسَ الْحَسَنِيِّ، بِطَرَقِهِ: أَنَّ سَيِّدَتَنَا الزَّهْرَاءَ الْبُثُولَ - رُوحِي لَهَا الْفِدَاءُ - كَانَتْ تَدْعُو فِي الْقُنُوتِ بِهَذَا الدُّعَاءِ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، وَأَنْ تَفْعَلَ بِي مَا أَنْتَ أَهْلُهُ، وَلَا تَفْعَلَ بِي مَا أَنَا أَهْلُهُ، بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ. وَقَالَ: إِنَّ هَذَا دُعَاءُ الْمَلَائِكَةِ فِي قُنُوتَاتِهِمْ» (طباطبایی، ۱۳۸۸ش ۷: ۴۳۹).

ظاهراً مراد مرحوم مرعشی از «ارباب کتب سنن» در ابتدای عبارت، تنها همان سیدین طاووس (ت ۶۶۴ هـ) است که طریق خود را به او می‌رساند، با عنایت به این نکته که جناب سیدین طاووس دارای بیشترین و مفصل‌ترین آثار در وادی دعا و مناجات و مستحبات است. (رک: ابن طاووس، ۱۴۰۶ق، ۷) و نیز فاعل «قال» در عبارت «وَقَالَ: إِنَّ هَذَا دُعَاءُ الْمَلَائِكَةِ فِي قُنُوتَاتِهِمْ» (و گفت: این دعای ملائکه در قنوت‌هایشان است) سیدین طاووس است (صددی، ۱۴۳۴ق، ۵۹۸).

اشکالی هم که ممکن است درباره این عبارت مطرح شود این است که به حسب این عبارت، حضرت زهرا (س) خداوند متعال را به حق خودشان قسم می‌داده‌اند. مرحوم مرعشی نجفی در وصیت‌نامه خویش نیز فرزندش را به مداومت بر دعای محلّ بحث ترغیب کرده و سند آن را چنین بیان می‌کند: «و سفارش میکنم او را به مداومت بر این دعای شریف در قنوت نمازهای واجب و آن را من روایت می‌کنم از پدر علامه خود و نیز از جمال السالکین مرحوم شیخ محمدحسین شیرازی و آن دو بزرگوار از استاد خود مصباح السالکین مرحوم سیدمرتضی رضوی کشمیری و او نیز به طریقه خود از ستاره فروزان سیدرضی‌الدین علی‌بن طاوس حسنی مؤلف کتاب «الإقبال» که متصل به اصحاب موالی ما و پیوست به پیشوایان ما دارد، روایت می‌کند و آن دعا این است: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، وَأَنْ تَفْعَلَ بِي مَا أَنْتَ أَهْلُهُ، وَلَا تَفْعَلَ بِي مَا أَنَا أَهْلُهُ» (شریف رازی، ۱۳۷۰ش، ۹: ۱۸؛ علوی، ۱۴۳۴ق، ۱۲۴).

عبارت مرحوم مرعشی در وصیت‌نامه با تعلیقه ایشان بر عروه دو تفاوت دارد: تفاوت اول این است که در وصیت‌نامه خود علاوه بر مرحوم والدشان یک واسطه دیگر در عرض ایشان برای نقل از مرحوم سیدمرتضی کشمیری افزوده‌اند و آن مرحوم شیخ محمدحسین شیرازی است.

تفاوت دیگر این که در عبارت وصیتنامه به این که این دعا، دعای مورد مداومت حضرت زهرا (س) در قنوت و نیز دعای قنوت ملائکه است، اشاره ای نشده است.

در عین همه این توضیحات، کلام مرحوم مرعشی از چند وجه قابل نقد است:

نقد اول این که؛ جستجو در تمامی آثار موجود از جناب سیدبن طاووس، هیچ نتیجه ای مرتبط با صلوات و توسل محل بحث در پی ندارد، نه با ترکیب «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» و نه بدون آن.

نقد دوم این که؛ نقل مرحوم مرعشی یک نقل واحد شفاهی است که در هیچ یک از آثار مکتوب در علوم مختلف اعم از حدیث و تفسیر و کلام و ادعیه و ... و حتی در مجموعه آثار خود جناب سیدبن طاووس هم اثری از آن وجود ندارد.

نقد سوم این که؛ به نظر می رسد مرحوم مرعشی با عبارت: «... از ستاره فروزان سیدرضی الدین علی بن طاووس حسنی مؤلف کتاب الإقبال که متصل به اصحاب موالی ما و پیوست به پیشوایان ما دارد، روایت می کند و آن دعا این است ...» در صدد ترمیم اسناد سیدبن طاووس به پیشوایان معصوم (ع) است؛ گویی حسن ظن دارد به این که سید اگر مطلبی را نقل کند، لابد از معصومین (ع) اخذ کرده است و برای آن سندی دارد. حال آن که نقل از غیر معصومین (ع) در آثار جناب سید بی سابقه نیست (ابن طاووس، المجتبی من الدعاء المجتبی، ۱۴۱۱ق، ۳۹).

نقد چهارم؛ طبق گزارش مرحوم مرعشی از سیدبن طاووس، قرائت دعای «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَيِّهَا وَبَعْلِهَا وَبَيْنِهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» مورد مداومت حضرت زهرا (س) و به تعبیری سیره عملی ایشان در قنوت نمازهایشان بوده است. این گزارش اقتضا دارد که در مصادر و منابع روایی با همه گستردگی که دارند حداقل یک جا این سیره منعکس شده باشد، حال آن که چنین گزارشی از این سیره موجود نیست.

نقد پنجم؛ لازمه قرائت این دعا توسط حضرت زهرا (س) در قنوت این است که خود حضرت زهرا (س) در قنوت نمازهایش خداوند را به خودش و سرتی که در درونش به ودیعت نهاده شده قسم بدهد و این نوع دعا کردن قدری بعید به نظر می رسد.

یکی از خطبای عرب زبان در گامی فرائر معتقد است مرحوم آیت الله مرعشی نجفی عبارت «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَيِّهَا وَبَعْلِهَا وَبَيْنِهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» را از لسان مبارک امام زمان (ع) در یکی از تشرفاتش دریافت کرده است (حمدانی، ۲۰۱۲م). حال آن که مرحوم مرعشی خود چنین ادعایی نکرده، خصوصاً با ملاحظه این که محتوای تشرفاتش را نگاشته است و بر فرض وجود چنین استماعی، به صورت طبیعی ابایی از بیان آن نداشته است.

در رویکردی چهارم، مؤلف کتاب «الأسرار الفاطمیة» از یک سو به نبود این عبارت در منابع حدیثی و کتب متداول اعتراف کرده و از سویی دیگر به شرح تفصیلی این صلوات پرداخته و برای کار خود به سه چیز تکیه می‌کند:

۱- نقل این صلوات در دو کتاب «فاطمة الزهراء (س) بهجة قلب المصطفی» و «وصیتنامه آیت الله مرعشی به فرزندش». ۲- هماهنگی محتوای آن با سایر نصوص پیرامون حضرت زهرا (س). ۳- قاعده تسامح در ادله سنن (مسعودی، بی تا، ۲۵). در نقد دلیل اول باید گفت: دو کتاب مزبور هیچ‌یک از منابع حدیثی نبوده و به خودی خود اعتباری ندارند.

در نقد دلیل دوم نیز می‌توان گفت: عبارت محل بحث، اگر لا اقل در یکی از منابع و لو با سندی ضعیف یا به صورت مرسل و بدون سند به ائمه معصومین (ع) نسبت داده می‌شد، اشکالی در پذیرش آن به واسطه همخوانی مضمون آن با روایات دیگر نبود، ولی این صلوات چنین سابقه‌ای هم در کتب پیشین ندارد. طبیعی است که این عبارت با چنین وضعیتی با قاعده تسامح در ادله سنن هم قابل ترمیم نخواهد بود. از این رو نهایتاً می‌توان آن را -خصوصاً تعبیر «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» را- یک عبارت ساختگی به دست برخی علمای امامیه، ولی همسو با مضمون برخی روایات دانست نه دعایی مأثور و منسوب به امام صادق (ع) یا کسی دیگر از اهل بیت (ع).

شاید از این رو باشد که برخی فقهای معاصر، قرائت آن را با قصد ورود جایز ندانسته، ولی به عنوان مطلق دعا و نیایش نه تنها جایز بلکه نیکو دانسته است (روحانی، فضائل و مصائب حضرت زهرا علیها السلام، ۱۳۹۰ ش، ۵۵) و برخی محققین نیز از صلوات فاطمی با عنوان صلوات مأثور از صالحین و نه مأثور از اهل بیت (ع) یاد می‌کنند (مالکی، ۲۰۲۰ م).

آیت الله شیخ عبدالکریم حائری از علمای معاصر در عراق هم، بر افزوده شدن این عبارت تأکید داشته و معتقد است این عبارت در قرن اخیر اضافه شده و پیش از آن اثری از این عبارت وجود ندارد (حائری، ۲۰۲۳ م).

در رویکردی پنجم، شیخ عقیل حمدانی از خطبای عرب‌زبان در ضمن کلیپی برای اعتباربخشی به عبارت «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبْنَيْهَا...» به سیره علما در مداومت و توصیه به این صلوات و دعا برای توسل به حضرت زهرا (س) استناد می‌کند. وی برای اثبات این سیره نیز به توصیه مرحوم ملاعلی همدانی که در کتاب «فاطمة الزهراء (علیها السلام) بهجة قلب المصطفی» نقل شده و نیز به وصیت مرحوم آیت الله مرعشی نجفی به فرزندش مبنی بر مداومت بر این دعا اشاره می‌کند (حمدانی، ۲۰۱۲ م).

پاسخ این استدلال روشن است؛ زیرا سیره علما به خودی خود، حجّیت و اعتباری ندارد؛ مضافاً به این که سیره به معنای واقعی در میان علما در زمینه این صلوات وجود ندارد. تمامی توصیه‌ها به این صلوات در دوران متأخر صورت گرفته و بررسی کلمات ایشان نیز نشان می‌دهد که نوعاً صرف شهرت این صلوات در افواه، موجب غفلت از بررسی استناد آن و توصیه برخی علما بدان شده است.

۴. معناشناسی سر مستودع

در تفسیر مقطع «وَالسَّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» دو رویکرد عمده وجود دارد: رویکرد اول معتقد است این سرّ به مقتضای سرّ بودن، اساساً قابل تفسیر نبوده و باید علمش را به اهلش واگذار کرد (حسینی شیرازی، ۱۴۲۸ق، ۲۲؛ مکارم شیرازی، بی‌تا؛ طاهرزاده، ۱۳۹۲ش؛ شفیع، ۱۳۹۲ش).

رویکرد دوم در مسیر رمزگشایی از سرّ مستودع گام برداشته و احتمالاتی در تفسیر آن بیان کرده است که به اجمال عبارتند از:

۱- امام زمان (ع)، آیت‌الله سیدمحمد شاهرودی^۱، آیت‌الله سیدعادل علوی (علوی، ۱۴۳۴ق، ۱۲۴)، آیت‌الله شفیع از علمای اهواز (شفیع، ۱۳۹۲/۱/۲۵) در حد یک احتمال و آیت‌الله مظاهری (مظاهری، ۱۳۹۳ش) و آیت‌الله کورانی (کورانی، ۲۰۲۳م) و سیدمرتضی مجتهدی سیستانی (مجتهدی، ۱۴۳۲ق، ۲۷۶) آن را به عنوان مصداق قطعی سرّ مستودع بیان کرده‌اند.

۲- حضرت محسن (ع) (هاشمی شاهرودی، بی‌تا، ۲۹: ۱۱۰؛ مسعودی در الأسرار الفاطمیة واژه «بنیها» را قرینه بر اراده این معنی دانسته است (مسعودی، بی‌تا، ۱۸).

۳- قبر مخفی حضرت زهرا (س) (حمدانی، ۲۰۱۲م؛ شجاعی، بی‌تا).

۴- ودایع نبوت؛ مرحوم آیت‌الله معرفت در پاسخ به این پرسش که مراد از «سرّ مستودع» در صلوات فاطمی (س) چیست، می‌نویسد: «گاهی پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) تنها کنار هم می‌نشستند و پیامبر اکرم (ص) ودایع نبوت را به علی (ع) می‌سپرد و حضرت امیر اسراری را که می‌بایست برای هدایت امت فرا بگیرد، از پیامبر دریافت می‌کرد. هنگامی که این جلسه‌ها در خانه حضرت علی (ع) برگزار می‌شد، پیامبر (ص) به حضرت زهرا (س) می‌فرمود: «تو نامحرم نیستی بیا کنار ما بنشین». ولی هنگامی که این کار در خانه

۱. لازم به ذکر است نظریات مرحوم آیت‌الله سیدمحمد شاهرودی در این نوشتار مستخرج از آثار ایشان نیست و در یکی از سایت‌ها (منتديات أهل البيت (ع)، آپریل ۲۰۰۹، ۰۶، <https://ahlalb.hooxs.com>، t351-topic) به ایشان منتسب شده است.

پیامبر (ص) انجام می‌گرفت، حضرت به زنان خود اجازه ورود نمی‌داد. بنابراین می‌توان گفت که حضرت زهرا (س) در دریافت ودایع نبوت، همپای علی (ع) است و اسرار عظیم نبوت نزد حضرت زهرا (س) نیز سپرده شده است» (معرفت، ۱۳۸۴ ش، ۱۴۷).

۵- اسم اعظم الهی؛ (مسعودی، بی‌تا، ۶۰؛ علوی، ۱۴۳۴ق، ۱۲۴)؛ برخی اهل منبر پا را فراتر نهاده و معتقدند که حضرت زهرا (س) اسم اعظمی مختص به خود در اختیار دارد که در اختیار سایر معصومین (ع) نیست.

۶- امور مربوط به امام زمان (ع) (آیت‌الله تبریزی، ۱۳۸۶ ش، ۱۰: ۳۸۴).

۷- قیام امام زمان (ع)؛ آیت‌الله بهجت می‌نویسد: «شاید سرّ، همین قیام فرزندش باشد که به امانت گذاشته‌اند تا به وقت معین ظهور کند» (بهجت، ۱۴۰۱ ش).

۸- امامان یازده‌گانه؛ (مسعودی، بی‌تا، ۵۶؛ حسینی‌شاهرودی، ۲۰۰۹م).

۹- حضرت زینب (ع) (موسی، ۲۰۲۰م).

۱۰- حسنین (ع) (همان).

۱۱- اسم فاطمه؛ برخی اهل منبر با تمسک به روایتی که می‌گوید حضرت زهرا (س) در نزد خداوند نه اسم دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۴۳: ۱۰)، معتقدند مخصوص‌ترین اسم ایشان همان «فاطمه» است و سرّ حضرت زهرا (س) در اسم «فاطمه» است که محبوب‌ترین اسم نزد اهل بیت (ع) است و همچون کلیدی درهای آسمان‌ها را می‌گشاید به گونه‌ای که اگر خداوند به این اسم قسم داده شود، حاجت برآورده می‌شود و سایر اسامی حضرت این خاصیت را ندارد (مدرس، ۲۰۲۴م).

۱۲- امر ولایت ائمه (ع) (با توجه به تولّد امامان یازده‌گانه از ایشان) (علوی، ۱۴۳۴ق، ۱۲۴؛ مسعودی، بی‌تا، ۵۷).

۱۳- علوم مستور در قالب مصحف فاطمه (س) (مسعودی، بی‌تا، ۵۷؛ حسینی‌شاهرودی، ۲۰۰۹م).

۱۴- کمالات مقام نبوت و امامت؛ (مسعودی، بی‌تا، ۱۸؛ حسینی‌شاهرودی، ۲۰۰۹م).

۱۵- ولایت بر خلق و سایر ائمه (ع) حجج الهی (برخی اهل منبر).

۱۶- نقش فعال حضرت زهرا (س) در دفاع از ولایت (حسینی‌شاهرودی، ۲۰۰۹م).

۱۷- مظلومیت حضرت زهرا (س) (مرکز الأبحاث العقائدية، ۱۳۹۲ ش).

۱۸- علّیت غائی خلقت (مسعودی، بی‌تا، ۵۹).

۱۹- حقیقت خلقت حضرت زهرا (س) (حسینی‌شاهرودی، ۲۰۱۹م).

۲۰- حقیقت لیلة القدر (شوقی، ۲۰۱۸م).

۵. نقد و جمع‌بندی تفسیرهای محتوایی

مطابق آنچه در بحث مأخذشناسی گذشت، اولین و عمده‌ترین نقد بر تفسیرهای ارائه شده از «سر مستودع» این است که اساساً این ترکیب در عبارات نقل شده برای توسل یا درود بر حضرت زهرا (س) هیچ پایه و اساسی در کتب روایی شیعه و سنی ولو به صورت نقل مرسل یا ضعیف ندارد؛ از این رو ارائه تفسیر از آن کاری نابجا است.

با غصّ نظر از این اشکال عمده و اساسی، نقد دوم این است که این عبارت ولو صادر هم باشد، تمامی تفسیرهای ذکر شده در حدّ بیان احتمال، گمانه‌زنی و تیری در تاریکی است و تفسیر قاطعانه «سر مستودع» پشتوانه علمی ندارد.

اشکال سوم این که در عبارت صلوات گونه «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلَهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا» به خلاف عبارت توسل گونه «اللهم ائني اسالك بحق فاطمة و أبيها و بعلها و بينها و السِّرِّ المستودع فيها»، سر مستودع هرچه که باشد، به اقتضای عطف با «واو» مورد درود و صلوات قرار گرفته و صلوات جز بر موجود عاقل و حی و مدرك صحيح نیست؛ از این رو است که «اللهم صلّ على القرآن و الكعبة» صحيح نیست. به همین دلیل برخی در عبارت صلوات و توسل فاطمی دست برده و معتقدند عبارت باید چنین باشد: «اللَّهُمَّ بِحَقِّ فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلَهَا وَبَنِيهَا وَالسِّرِّ الْمُسْتَوْدَعِ فِيهَا صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبِيهَا وَبَعْلَهَا وَبَنِيهَا عَدَدَ مَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُكَ» تا سر مستودع مورد صلوات قرار نگیرد (حبیب، ۲۰۱۲م).

با این مقدمه غالب تفسیرهای پیش گفته، همچون تفسیر سر مستودع به ودایع نبوت، امور مربوط به امام زمان (ع) و قیام حضرت، نبوت و امامت، امر ائمه (ع)، علوم ربّانی، اسم اعظم الهی، قبر حضرت زهرا (س)، نقش فعال حضرت زهرا (س) در دفاع از دین، مظلومیت فاطمه زهرا (س) و نیز علّیت غایی ایشان برای عالم خلقت، معنای محصلی نداشته و مخدوش خواهد بود و تنها تفسیر آن به اشخاص، همچون تفسیر به امام زمان (ع)، امامان یازده‌گانه و حضرت محسن (ع) و حضرت زینب (س) قابل طرح است.

اشکال چهارم هم این که تعدادی از این تفاسیر، یا اساساً تناسبی با سر بودن ندارند یا پس از مدّتی از عنوان سر خارج خواهند شد؛ زیرا یا از بیخ مسائلی پوشیده و مخفی نبوده‌اند، مانند مظلومیت حضرت زهرا (س) و نقش فعال ایشان در دفاع از دین، بلکه از فضائل آن حضرت به شمار می‌روند، یا پس از مدّتی عیان شده و دیگر عنوان سر بر آن صادق نخواهد بود، مانند طلوع امامان از وجود مبارک حضرت زهرا (س).

در اشکالی پنجم تفسیر سر مستودع به حضرت محسن یا امام زمان (ع) به علّت

عطف آن بر واژه «بنیها» نیازمند توجیه ادبی عطف خاص بر عام و تفسیر آن به امامان یازده‌گانه (ع) نیز، محتاج قول به عطف تفسیری بین «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» و «بَنِيهَا» است. تفسیر آیت‌الله معرفت از سِرّ مستودع به ودایع نبوت نیز علاوه بر اشکالات پیش‌گفته، مشتمل بر یک گزارش تاریخی است که در جای خود نیازمند اثبات است. در عبارات منسوب به مرحوم آیت‌الله حسینی شاهرودی هم احتمال این‌که مراد از سِرّ مستودع امام زمان (ع) باشد، مستدل به این شده که روایات فریقین دلالت قطعی بر آن دارد که مهدی (ع) از اولاد حضرت زهرا (س) است (حسینی شاهرودی، ۲۰۰۹؛ مسعودی، بی‌تا، ۵۵). پُر واضح است که این استدلال اعم از مدّعاست و دلالتی خاص بر آن ندارد؛ زیرا قطعی بودن نَسَب امام زمان از حضرت زهرا (س) دلالتی بر این‌که مراد از سِرّ مستودع در ایشان همان امام زمان (ع) باشد، ندارد. علاوه بر این‌که سایر امامان (ع) نیز قطعاً از نسل ایشان هستند، ولی طبق این تفسیر، سِرّ مستودع محسوب نمی‌شوند. ضمن این‌که این سِرّ بعد از حضرت زهرا (س) به امام حسین (ع) و بعد از ایشان به امامان بعدی منتقل شده و سِرّی مخصوص به حضرت زهرا (س) نخواهد بود. برخی برای تقویت این احتمال به دو تعبیر در زیارتنامه حضرت نرجس خاتون (س)، تمسّک کرده‌اند که در آن این بانوی گرامی امانت‌دار اسرار الهی معرفی شده است: «السَّلَامُ عَلَى وَالِدَةِ الْإِمَامِ، وَالْمُودَعَةِ أَسْرَارِ الْمَلِكِ الْعَلَامِ، وَالْحَامِلَةِ لِأَشْرَفِ الْأَنَامِ ... وَ الْمُسْتَوْدَعَةِ أَسْرَارِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ۶۶۰).

با این استدلال که طبق این عبارت حضرت نرجس خاتون (س) حامل سِرّ الهی است و این سِرّ الهی درباره ایشان مصداقی جز وجود مبارک امام مهدی (ع) ندارد (سعادت میرقدیم لاهیجی، ۱۳۹۳ش).

پاسخ استدلال این است که واژه «أسرار» در این تعابیر، صیغه جمع است و با تفسیر آن به امام زمان (ع) سازگاری لازم را ندارد؛ علاوه بر آن، این بیان نهایتاً بتواند ثابت کند که سِرّ مستودع در جناب نرجس خاتون (س)، امام زمان (ع) بوده است ولی نه شأنی برای تفسیر سِرّ مستودع در فاطمه زهرا (س) دارد و نه سبب تقویت این تفسیر محسوب می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

هیچ شکی در ثبوت مقامات عالیّه و قدسی در عالم آفرینش برای حضرت زهرا (س) و نیز هیچ شکی در این‌که حضرت زهرا و امامان معصوم (ع) حاملان اسرار الهی هستند،

وجود ندارد، لکن مدار بحث، صدور ترکیب «وَالسِّرُّ الْمُسْتَوْدَعُ فِيهَا» در ضمن صلوات یا توسّل به حضرت زهرا (س) است. بر اساس پژوهش کنونی:

۱- این ترکیب نه در مصادر روایی شیعه، نه در منابع حدیثی اهل سنت و نه حتی در سایر منابع همچون کتب فقهی، کلامی، تفسیری، عرفانی و فلسفی به عنوان یک عبارت صادر شده از اهل بیت (ع) حتّی به صورت مرسل و بدون سند هم وجود ندارد. از این رو قلم فرسایی و ایراد خطابه و منبر در تعیین مرجع ضمیر در این ترکیب و مصداق یابی و رمزگشایی از «سِرّ مستودع» هیچ وجهی ندارد و غفلت صورت گرفته از سوی برخی فقها و اندیشمندان در پرداختن به این موضوع به احتمال زیاد از معروف شدن این عبارت در دوران اخیر و گمان به صدور آن و نیز غلبه رویکردهای ذوقی بر رویکرد علمی ناشی شده است.

۲- به نظر می‌رسد سندی هم که مرحوم مرعشی برای این صلوات و توسّل نقل کرده‌اند نیز تمام و اطمینان‌بخش نیست.

۳- ناگفته نماند که صلوات بر حضرت زهرا (س) امری مطلوب است و اگر بخواهیم متعبّد به ادعیه و توسّلات مأثور باشیم همین مقدار که بگوییم «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ وَأَبْنَيْهَا وَبَعْلِهَا وَبَنِيهَا» این مطلوب تحقّق می‌یابد.

دسترسی به داده‌ها

داده‌های تولیدشده در این پژوهش در متن مقاله ارائه شده است.

تضاد منافع نویسندگان

نویسنده این مقاله اعلام می‌دارد که هیچ‌گونه تضاد منافع در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

- ابن طاووس، سیدعلی، المجتبی من الدعاء المجتبی، تحقیق: کرمانی و محرّر، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
 ابن طاووس، سیدعلی، جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع، قم، دارالرضی، ۱۳۳۰ش.
 ابن طاووس، سیدعلی، فلاح السائل و نجاح المسائل، قم، بوستان کتاب، ۱۴۰۶ق.
 ابن طاووس، سیدعلی، مهج الدعوات و منهج العبادات، تحقیق: کرمانی و محرّر، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
 ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، تصحیح: عبدالحسین امینی، نجف، دارالمرتضویه، ۱۳۶۵ش.
 ابن مشهدی، محمد بن جعفر، المزار الکبیر، تصحیح: جواد قیومی اصفهانی، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۹ق.

ابومعاش، سعید، ابواب الجنان، قم، مؤسسة السيدة المعصومة، بی تا.
اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة في معرفة الأئمة، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز، بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ش.

ارگانی حائری، محمود، رستگاری دو جهان مؤمنان، قم، دارالمودّة، ۱۳۹۰ ش.
بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، عوالم العلوم و المعارف و الأحوال، تحقیق: موحد ابطحی، قم، مؤسسة الإمام المهدی (ع)، چاپ دوم، ۱۳۸۳ ش.

بهجت، محمدتقی، «پرسش و پاسخ از آیت الله بهجت قدس سره»، ۱۴۰۱ ش، -[https://bahjat.ir/fa/con-](https://bahjat.ir/fa/con-tent/13456)
tent/13456

بی نا، «السّر المستودع فيها»، ۲۰۱۹م، <https://www.youtube.com/watch?v=C9HxnPiWafQ>.

تاج الدین، مهدی، المجالس المرضیة فی الأيام الفاطمیة، قم، دارالأنصار، ۱۴۳۱ق.

تبریزی، جواد، صراط النجاة فی أجوبة الاستفتات، قم، هجرت، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ش.

جذیع، حیدر محمودشاکر، التلقی للصحیفة السجادیة، کربلاء، العتبة الحسینیة المقدّسة، بی تا.

جذیع، حیدر محمودشاکر، نثر الإمام الحسین (ع)، کربلاء، العتبة الحسینیة المقدّسة، ۱۴۳۵ق.

حائری، مهدی، «معنی السّر المستودع فيها»، ۲۰۲۳م، <https://www.youtube.com/watch?v=86-QDARJb6I>.

حبیب، یاسر، «ما معنی السّر المستودع فيها؟»، ۲۰۱۲م، -[https://www.youtube.com/watch?v=D-](https://www.youtube.com/watch?v=D-sCFZotcQgk)
sCFZotcQgk

حسینی شاهرودی، سیدمحمد، «ما حقیقة السّر المستودع في سيدة نساء العالمین السیّدة فاطمة الزهراء

علیها السلام؟»، ۲۰۰۹م، <https://ahlalb.hooxs.com/t351-topic>.

حسینی شیرازی، سیدصادق، ألف مسألة فی بلاد الغرب، بیروت، دارالعلوم، ۱۴۲۸ق.

حمدانی، عقیل، «السّر المستودع في فاطمة علیها السلام»، ۲۰۱۲م، <https://www.youtube.com/watch?v=nZBrJdkatOU>

حیدری، سیدکمال، «السّر المستودع فيها" هو مظهر اسم الباطن»، ۲۰۲۲م، <https://www.youtube.com/watch?v=jLdKKU0zR14>

رحمانی همدانی، احمد، فاطمة الزهراء (س) بهجة قلب المصطفى، بی جا، منیر، بی تا.

روحانی، سیدمحمدصادق، أجوبة المسائل في الفكر والعقيدة والتاریخ، قم، دار زین العابدین (ع)، ۱۴۳۱ق.

روحانی، سیدمحمدصادق، السیّدة الزهراء بین الفضائل و الظلال، قم، أمین الله، ۱۴۳۳ق.

روحانی، سیدمحمدصادق، راه سعادت، قم، مهر أمير المؤمنين (ع)، ۱۳۹۰ ش.

روحانی، سیدمحمدصادق، فضائل و مصائب حضرت زهرا (علیها السلام)، قم، مهر أمير المؤمنين (ع)، ۱۳۹۰ ش.

زاهدی، محمدشریف، باید شیعه می شدم، قم، آشیانه مهر، ۱۳۹۰ ش.

سعادت میرقدیم لاهیجی، سیداصغر، «مراد از السّر المستودع فيها چیست؟»، ۱۳۹۳ ش، -[http://nasime-](http://nasime-marefat.parsiblog.com/Posts/3292)
marefat.parsiblog.com/Posts/3292

سعداوی، یحیی، «محاضرة مختصرة عن السّر المستودع في الصديقة فاطمة علیها السلام»، ۲۰۲۲م، <https://www.youtube.com/watch?v=IBGx8es0gow>

شجاعی، محمد، «راز پنهان فاطمه»، بی تا، <https://montazer.ir/la/24>.

شریف رازی، محمد، گنجینه دانشمندان، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۷۰ ش.

شریفی اشکوری، الیاس، فقرات فقهیه، قم، آل ایوب، ۱۳۸۸ ش.

شفیعی، سیدعلی، «گذری بر اسرار تولد حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها»، ۱۳۹۲ ش، -[http://sha-](http://sha-hidpooya.ir/post)
hidpooya.ir/post

صبیح‌حوی، باقر، «ما السّر المستودع في فاطمة الزهراء؟»، ۲۰۲۰م، <https://www.youtube.com/watch?v=USap9--EL44>

- صددی، علی فاضل، مجموع الرسائل الفقهيّة، قم، مؤسسه رساله القلم، ۱۴۳۴ق.
- صدوق، محمدبن علی، من لا يحضره الفقيه، مصحح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسين، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.
- صفار، فاضل، «ما هو السر في فاطمة عليها السلام»، ۱۴۴۲م، https://www.youtube.com/watch?v=_poEvxR_1tQ
- صفار، محمدبن حسن، بصائر الدرجات في فضائل آل محمد صلى الله عليهم، تصحيح و تعليق: محسن كوجه باغی، قم، كتابخانه آيت الله مرعشی نجفی، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
- طاهرزاده، اصغر، «منظور از السر المستودع»، ۱۳۹۲ش، <https://lobolmizan.ir/quest/5962>.
- طباطبایی، محمدکاظم، العروة الوثقى و التعليقات عليها، قم، مؤسسة السبطین علیهما السلام العالمية، ۱۳۸۸ش.
- طوسی، محمدبن حسن، مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، بیروت، مؤسسة فقه الشيعة، ۱۴۱۱ق.
- عتابی، شهید، «ما هو السر المستودع في فاطمة الزهراء عليها السلام؟»، ۲۰۱۸م، <https://www.youtube.com/watch?v=2H9KAZjYND4>
- علوی، سیدعادل، قسبات من حياة سيدنا الأستاذ آية الله العظمى السيد شهاب الدين المرعشي النجفي قدس سره الشريف، قم، كتابخانه آيت الله مرعشی، چاپ چهارم، ۱۴۳۴ق.
- علوی گرگانی، سیدمحمدعلی، اجوبة المسائل، قم، کمیل، ۱۳۹۱ش.
- فتاحی، حمید، خطبه حضرت زهرا (س) سند آسمانی ولایت، قم، میرفتاح، ۱۳۸۵ش.
- فضل، شوقی، «ما السر المستودع في الزهراء عليها السلام؟»، ۲۰۱۸م، <https://www.youtube.com/watch?v=crbZOauG06I>
- قیومی اصفهانی، جواد، صحيفة الزهراء (س)، قم، مكتبة أهل البيت، ۱۳۷۳ش.
- کفعمی عاملی، ابراهیم بن علی، البلد الأمين و الدرع الحصين، بیروت، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ۱۴۱۸ق.
- کورانی، علی، «ما هو السر المستودع في السيدة فاطمة الزهراء عليها السلام؟»، ۲۰۲۳م، <https://www.youtube.com/watch?v=hw0WHBxkmZw>
- کورانی عاملی، علی، الحق المبين في معرفة المعصومين، قم، دارالسيرة، ۱۴۲۳ق.
- گرامی، محمدعلی، حديث «لولا فاطمة...»، قم، دفتر حضرت آيت الله گرامی، ۱۳۸۵ش.
- مالکی، أحمدجاسم، «مکاشفات تأريخية: ماهو السر المستودع في فاطمة الزهراء عليها السلام»، ۲۰۲۰م، <https://www.youtube.com/watch?v=yAe9k92MBDI>
- مجتهدی سیستانی، سیدمرتضی، الصحيفة المهدية، قم، الماس، ۱۴۳۲ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- مجلسی، محمدباقر، زاد المعاد - مفتاح الجنان، بیروت، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ۱۴۲۳ق.
- مدرّس، سعد، «دراسة تحليلية في السر المستودع في الزهراء عليها السلام»، ۲۰۲۴م، <https://www.youtube.com/watch?v=GBHn4myKt08>
- مرکز الأبحاث العقائدية تحت رعاية مكتب السيدعلي السيستاني، «معنى السر المستودع فيها»، ۱۳۹۲ش، <https://aqaed.net/faq/1443>
- مرکز ملی باسخگویی به سؤالات دینی، «چرا بعضی از علماء عبارت «سرالمستودع فيها» را در صلوات حضرت زهرا (سلام الله عليها) نمی خوانند؟»، ۱۳۹۸ش، <https://www.javabcity.ir/node/2681>.
- مسعودی، محمدفاضل، الأسرار الفاطمية، قم، بی تا.
- مظاهری، حسین، «مراد از سُر مستودع در صلوات حضرت زهرا (س) چیست؟»، ۱۳۹۳ش، <https://www.hawzahnews.com/news/346448>

- مظاهری، حسین، آفاق نیایش (تفسیر دعای کمیل)، قم، انتشار، ۱۳۸۹ش.
- معرفت، محمدهادی، پرتو ولایت، قم، تمهید، ۱۳۸۴ش.
- مفید، محمدبن محمد، المقنعة، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، «سرّ مستودع»، بی تا، -&mid=30103&lid=0&reader=1&catid=0&pid=61915
<https://old.makarem.ir/main.aspx?>
- منسوب به علی بن موسی الرضا (ع)، الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا (ع)، مشهد، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۶ق.
- موسی، محمد، «ما هو السر المستودع في السيدة الزهراء»، ۲۰۲۰م، /<https://www.youtube.com/watch?v=7codS6fYQ18>
- وحید خراسانی، حسین؛ تبریزی، جواد، عیقات ولایت، قم، دارالصدیقه الشهیده، ۱۴۲۵ق.
- هاشمی، عبدالله العزیز، فاطمة الزهراء (عليها السلام) من قبل الميلاد إلى بعد الاستشهاد، کویت، مکتبه الفقیه، بی تا.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود، المنهاج، قم، بنیاد فقه و معارف اهل بیت، بی تا.